

ארץ היצורים המוזרים - תרפיה באמנות עם חולה במחלת אלצהיימר**

...בשורה ישרה יושבים כל אחד עם חייך,
כל כך לחוד שאי אפשר ביחד
אחד אחד לבד שוכח את זכרונותיו
ולא זוכר עוד ששכח אולי מפחד...
יהודית בר-חן (עלון עמותת משפחות חולי אלצהיימר, אוגוסט 1993).

מאמר זה הוא תיאור מקרה של תרפיה באמצעות אמנות עם חולה במחלת אלצהיימר, שלקח חלק במפגשים קבוצתיים שבועיים במרכז יום לטיפול בקשישים. המטופל, שדיבר בצורה שקשה להבין, ושהגיעו למרכז לא היה מוכן להשתתף בפעילויות הקבוצה, לקח חלק בסופו של דבר בציור משותף. בתגובה לבקשת המטפלת, חיבר המטופל כמה נקודות שהמטפלת ציירה על נייר ויצר יצורים מורכבים, שסימלו את פחדיו ואת חרדותיו. המטופל גם השתמש בתהליך זה בבית כדי להפחית את המצוקה ואת התוקפנות.

פעמים רבות, כאשר משתמשים בתרפיה באמנות לשם טיפול בקשישים, המטפלים מייחדים תשומת לב לנושא המוות, לאבדן קרובים ומכרים, וכן להזדקנות ולמחלות הנלוות אליה (Miller, 1984). ואולם בעבודה עם חולה אלצהיימר קיים רק ה"עכשיו", הזמן שבו המטופל יוצר משהו, ואותו משהו נשכח מיד לאחר מכן.

* הד"ר עפרה קמר היא מטפלת באמצעות אמנות, מורה במכון לחינוך ריפויי ע"ש רחל שזר, ומורה במסלול לחינוך באמצעות אמנות במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.
** המאמר הופיע בראשונה תחת השם *Light and Death: Art Therapy with a Patient with Alzheimer's Disease*, *American Journal of Art Therapy*, Vol. 35, No. 4, May 1997.

על פי קליין (1987) ואדוארדס (Edwards, 1993), הרופא הגרמני אלואיס אלצהיימר (1864-1915) היה הראשון שאבחן את המחלה. כבר ב-1907 תיאר אלצהיימר את המחלה, התוקפת חולים משנות החמישים לחייהם, וגורמת לפרקי זמן של שכחה ובלבול.

מחלת אלצהיימר, שכונתה בתחילה "המגפה השקטה", היא מחלה ניוונית הדרגתית של מערכת העצבים המרכזית. חוקרים מצאו שאף שמהלך המחלה שונה מחולה לחולה, יש שלבים מספר שכל החולים עוברים. אלה השלבים כפי שתיארה אותם קליין (1987):

1. בשלב הראשוני של המחלה, החולה נראה יותר עייף ואיטי מהרגיל... הוא מסתגר, מפחית פעילות ויכול לשבת שעות במקום אחד ולבהות. למרות ההתכנסות פנימה והשתיקות הממושכות, החולה יכול להגיב בפתאומיות וברוגז רב לְדָבָר שבעבר לא עורר כלל את כעסו...
2. השלב הבא של המחלה מתאפיין בירידה בזיכרון, בכושר ההתמצאות וביהוי חפצים ואנשים...
3. בשלב האחרון של המחלה, החולה אינו דואג לעצמו ואינו שומר על בטחונו... הוא עלול שלא להתמצא גם בסביבה הקרובה, לסבול מבעיות שינה ולהפוך לתלוי בזולת בתפקוד היומיומי... (עמ' 28).

מחלת אלצהיימר, מתחילתה ועד סופה, עשויה להימשך בין שבע שנים לעשרים שנה; החולה נפטר בדרך כלל ממחלה זיהומית כלשהי. אדוארדס (Edwards, 1993) מציין שהגורם למחלה אינו ברור ושהאבחון נעשה בדרך כלל בדרך האלימינציה: "אחרי בחינה ואלימינציה של כל הגורמים האפשריים האחרים לשינויים בהתנהגות, בין אם הם ניתנים לשינוי ובין אם לא, אפשר לעשות את האבחון" (עמ' 8).

בין 1990 ל-1992 עבדתי כתרפיסטית באמנות במרכז יום לטיפול בקשישים בהמפסטד, צפון לונדון. במרכז פעלו כמה קבוצות של קשישים, וב-1991 הוסיף המרכז את "קבוצת יום שיש", לחולים במחלת אלצהיימר ולסובלים מדמנציה. לחברי הקבוצה היו מאפיינים משותפים: הם לא זכרו מי הם או מי אנחנו, אנשי הצוות, מי קרוביהם, היכן הם גרים או היכן הם נמצאים ברגע נתון. כהן ואברמוביץ (1987), קליין (1987), מייס ורינס (1988) ואחרים מציינים במחקריהם, בין השאר, מאפיינים אלה.

עבדנו בחדר גדול, שהתקיימו בו פעילויות רבות בעת ובעונה אחת. בחדר היתה "פינת היזכרות", כעין מוזיאון בזעיר אנפין, שבה הוחזקו פריטי לבוש מיוחדים במינם, תמונות היסטוריות של לונדון ותמונות והעתקים של חפצים שהיו בשימוש בעבר. אחדים מהמשתתפים שוטטו בחדר, כאילו רצו ללכת הביתה אבל לא ידעו מדוע. נראה שהם מחפשים מישהו או משהו מוכר; ואולם כשאותו אדם - בן זוג למשל - הגיע, הם כמעט לא זיהו אותו או אותה. הדלת היתה נעולה, כדי למנוע את יציאתם מהמקום. במשך כשנתיים עבדתי עם קבוצה שמנתה בין שבעה לשנים-עשר משתתפים. רבים עזבו ורבים הצטרפו, וכל פגישה היתה כאילו הפגישה הראשונה. היו חברים בקבוצה שנראיתי להם מוכרת; היו ששמחו לראותי, והיו אחרים שהביעו הערכה על כך "שקפצתי לבקר". אחרים הסתכלו בי כאילו לא נמצאתי שם.

מילר (Miller, 1984) מסביר:

...תרפיה באמנות התפתחה, לפחות בחלקה, מתוך הצורך למצוא חלופות לצורות מילוליות של תקשורת, כדי לאפשר לאנשים, המתקשים במציאת מילים, להתבטא וכדי לאפשר להם לומר את הדברים שאינם מסוגלים לומר. מכאן עולה שתרפיה באמנות יכולה להיות כלי חשוב ביותר למי שעובדים עם קשישים ועם חולים סופניים... (עמ' 128)

וייס, שפר וברגואן (Weiss, Shafer & Berghoen, 1989) מוסיפים ש"ביטוי חזותי יצירתי הוא צורה לא-מילולית של תקשורת, ולכן הוא מתאים לאנשים שאיבדו את היכולת לתקשר בדרך מילולית..." (עמ' 10). הם קובעים שכמעט בלתי אפשרי לתקשר עם חולים במחלת אלצהיימר תוך שימוש בשפה, מאחר שמיומנויותיהם המילוליות מוגבלות למדי בדרך כלל. מלבד אמצעי הביטוי העצמי שמספקת להם האמנות, היא גם משמשת להם דרך לשחרור מתח ותסכול.

כל פגישה נמשכה כשעתיים וחצי, ובמהלכן יכלו חברי הקבוצה להשתתף, או לא להשתתף, בפעילויות תרפיה באמנות, וזאת בין השאר על פי טווח הריכוז, מצב הרוח ורמת התפקוד שלהם. כולם ישבו סביב שולחן גדול ואני הסתובבתי ביניהם. לעתים גם אנשי הצוות ציירו או עודדו את

המשתתפים לצייר. מדי פעם עזבו משתתפים את השולחן ושוטטו בחדר ללא מטרה.

עבודתי עם קבוצה זו התבססה על מודל מובנה על פי הגדרתם של ליבמן (Liebman, 1986) ודיודני (Dewdney, 1975) והותאמה לכל אחד מחברי הקבוצה. החומרים, כולל גודל הנייר ואמצעי הציור (צבעי פנדה, צבעי טוש, עפרונות), נבחרו לכל אחד מחברי הקבוצה, במטרה להקל עליו את הביטוי היצירתי בהתאם לרמתו הקוגניטיבית.

העבודה היתה פרטנית. בסיומה של כל פגישה לא התקיימה שיחה מסכמת; לא היתה המשכיות של עבודה על יצירה משבוע לשבוע. מטרתי היתה לאפשר לכל מטופל לעשות שימוש ביצירתיות שלו כדי לבטא את עצמו, ובכך לנסות להתגבר על מכשולים של בלבול שנבעו מהמחלה.

סטיב

בספטמבר 1991 הצטרף לקבוצה סטיב, גבר בן 75. סטיב נראה חזק ובריא, ובמשפחתו לא היתה היסטוריה של מחלות. כחמש שנים לפני כן התחיל סטיב להרגיש ירידה בזיכרון, ובששת החודשים שקדמו להצטרפותו לקבוצה הידרדר הזיכרון שלו במידה ניכרת. אשתו דיווחה שסטיב אינו זוכר את ילדיו, ושפעמים רבות הוא מדבר בגסות, הוא אינו שקט והוא מדוכא. היא גם הזכירה שהוא צועק רוב הזמן. היא התקשתה להתמודד איתו, ואמרה שאי-אפשר להשאיר אותו לבדו בבית. בשעות שבילה במרכז יכלה אשתו לעשות סידורים שונים ולהקדיש זמן לעצמה.

קליין (1987) מסבירה את ההתנהגויות שהציג סטיב:

הם כולם קורבנות של מחלה אכזרית, שהופכת את העולם הסובב לזר ולא מוכר. יש להניח שאדם שנפגע מרגיש כעס כלפי מה שקורה לו, ומפנה אותו אל מי שנמצא בקרבתו. (עמ' 63)

סטיב, שרברב במקצועו, לא צייר מעודו. כשהצעתי לו לראשונה נייר וטושים, הוא הרחיק אותם מעליו ברוח טובה וסיפר לי סיפור בלתי מובן.

אף שהמשפטים היו מורכבים, לא היו בהם קשרים הגיוניים. אף על פי כן הוא נותר לשבת ליד השולחן ועקב בעניין אחרי חברי הקבוצה שציירו. בכל פעם שהקפתי את השולחן חזרתי אל סטיב ועודדתי אותו לצייר; הוא רק משך בכתפיו, חייך, השמיע כמה משפטים ברורים אך חסרי משמעות וסייר. סטיב לא פנה לשוטט או להסתובב בחדר; הוא נותר לשבת ליד השולחן ולעקוב אחר האחרים שציירו.

באחת הפגישות ניסיתי לעבוד עם סטיב תוך שימוש בטכניקת ציור משותף, בדומה למשחק השרבוטים של וויניקוט (Winnicott, 1971), שבה המטפל משרבט משהו על פיסת נייר ומעודד את המטופל להוסיף סימנים משלו.

כהן ואברמוביץ (1987) טוענות:

היכולת של המטופל לזוּם דברים יורדת, והוא אינו מסוגל לזוּם פעולות מורכבות כמו כתיבת מכתב... לא טוב ללחוץ עליו לבצע פעולה שאינו מעוניין בה, או שימשיך פעולה שהתחיל בה ולא סיים... (עמ' 30)

למרות זאת המשכתי "ללחוץ" על סטיב שישתתף, מאחר שגילה עניין בפעילויות של חברי הקבוצה האחרים שעבדו ליד השולחן. באחת הפגישות לקחתי טוש סגול וציירתיו כמה נקודות על הנייר. סטיב התבונן בהן, ובטוש צהוב צייר נקודות אחדות בפינה השמאלית התחתונה של הדף. לאחר מכן בחר בטוש כתום ובטוש אדום, התבונן בדף, החזיק אותו במרחק מה ממנו, ונראה מרוצה מעצמו. לאחר מכן התחיל למלא את צדו הימני של הדף בנקודות, והתקדם לעבר המרכז. הוא לא הוציא הגה. פתאום הפסיק, התבונן בציור ולאחר מכן בי, והגיש לי את הציור (איור 1). הוא השמיע כמה משפטים בלתי ברורים, והשתתק.

המשכתי לנקוט שיטה זו עם סטיב בפגישות הבאות: ציירתי כמה נקודות או קו על הדף, והוא המשיך לעבוד על הציור ללא התערבות נוספת מצדי. ב-25 באוקטובר 1991 ציירתי קו גלי סגול במרכז הדף. סטיב צייר נקודות לרוחב הדף בטוש אדום. בשעה שצייר חשבתי שאפשר לראות בעבודתו את החזרה ואת ההתמדה האופייניות לחולי דמנציה (Crown, 1989), ואולם גיליתי שציור הנקודות הרצוף, שנמשך כמעט שעותיים, יצר בעל

חיים (איור 2). סטיב נשען לאחור, התבונן בציור והתחיל לבכות. כששאלתי אותו מה קרה, השיב: "העיניים של היצור הן שגורמות לי לבכות. יש כל כך הרבה עצב בעיניים האלה!"

הציור שלו הדהים אותי. אף פעם לא ראיתי משהו כזה, וכמוני גם המטפלים האחרים שנועצתי בהם. המדריכה שלי, דיאנה האלידיי, אמרה שבציורו של סטיב יש תחושה של משהו פרהיסטורי, שהם דומים לציורי המערות.

כך החל מסעי עם סטיב לעולם של יצורים מעולמו הפנימי, שאותם יצר מנקודה או מקו שציירתי על הדף. סטיב אף פעם לא התחיל לצייר בעצמו; נראה היה שהוא זקוק לי כדי שאצייר את הסימן הראשון, שממנו יוכל להתחיל. ייתכן שהוא לא זכר את מה שעליו לעשות, והסימן או הקו שציירתי פתחו לו את הדלת. ציירתי את ארבע או חמש הנקודות הראשונות בהתרגשות ובציפייה, משום שידעתי שהן המפתח ליצירתיות של סטיב. כשנתפה ליצירתיות זו, הרגשתי אחריות: האם גודלם ומקומם של הסימנים שציירתי על הנייר יקבעו איזה יצור יופיע? מה השפעתי על צורת הציור?

נראה היה שנוצר בינינו קשר, קשר מוזר: סטיב ואני כמעט שלא דיברנו. סטיב לא זכר אמנם מי אני ומה תפקידי, אבל כשנעדרתי מפגישה, הוא סירב להמשיך את הנקודות או הקווים שציירו אנשי צוות אחרים. סטיב, שקוע בעבודתו, צייר עוד ועוד, כשהוא מעלה ממעמקי עולמו יצורים שאותם זיהיתי לאחר מכן כדימויים של פחדיו וחרדותיו. בהזדמנויות הנדירות שבהן שוחחנו, התמקדה שיחתנו סביב עיניהם של היצורים, שכאילו דיברו אל סטיב וגרמו לו לבכות. בכל פגישה הופיע יצור אחר. היו ביניהם בעלי פרווה, בעלי כנפיים ואף בעלי קשקשים - כל אחד מהם היה מוזר. היו יצורים שנראו כאילו הם זזים, והיו אחרים ששכבו במנוחה. נראה שכל ציור מתקשר עם סטיב ומאפשר לו "לשוחח" אתי.

באחד מימי השישי אמר לי סטיב בנימה מודאגת: "חיכיתי לך, אני לא יודע למה. למה?"

"כדי לצייר את היצורים", השבתי.

הוא חיך ונאנח בהקלה גלויה, ואמר: "בואי נתחיל". על פי התהליך הרגיל שלנו, הוא צייר שני יצורים שנראו ככלבים או תנים (איור 3). "שני היצורים

האלה ניסו לתקוף אותי בלילה", הוא אמר, והוסיף בנחישות: "עכשיו אני שולט בהם".

כהן ואברמוביץ (1987), כתבו:

חלק מתשושי הנפש סובלים בשלבים מוקדמים של המחלה מחזיונות שווא, הגורמים להם פחד וחרדה. במצב זה, החולים רואים דמויות של אנשים או בעלי חיים בחדר... החולה הסובל מתופעות אלו חושש שהדמויות האלו מאיימות עליו פיזית ועלולות לגרום לו נזק; התבטאויות כמו: "הם ירביצו לי, יהרגו אותי, יגנבו לי הכל" קשורות למחשבות שווא אלה... (עמ' 26)

ב-10 בינואר 1992 סימנתי על הנייר ארבע נקודות בצבע טורקזי, וסטיב המשיך בצהוב-ירקרק, ויצר יצור שנראה כאילו הוא עומד לזנק מהדף (איור 4). "הוא בכה כל הלילה", אמר סטיב; "כל הלילה הייתי ער בגללו. הוא בכה ובכה. זה הכל. מגיע לו להיות פה".

רק כשדיבר על היצורים יכולתי להבין את דבריו של סטיב. תהיתי אם ראה את הדמות בעיני רוחו, או שהיא פשוט הופיעה כשהוא הניח את הטוש על הנייר שוב ושוב.

מי או מה היו יצורים אלה? האם היה נכון מצדי לאפשר לסטיב "להוציא אותם החוצה"? היו חוקרים שהמליצו שלא נעודד חולים במחלת אלצהיימר לשוחח על ההזיות ומחשבות השווא שלהם:

הימנעו מלהכחיש את חוויותיו של האדם, מלהתמודד אתו ישירות, מלהתווכח אתו... בד בבד אל תשחקו עם ההזיה או עם רעיון השווא... לפעמים תוכלו להסיח את דעתו של האדם כך שישכח את ההזיה... (מייס ורבינס, 1991, עמ' 137-138)

הייתי מלאת ספקות לגבי עבודתי עם סטיב. האם אני מעודדת אותו לשקוע בהזיות? אילו דיבר על הדברים שהוא רואה, האם הייתי מגיבה בצורה שונה? ועם זאת, מאחר שהוא צייר אותם, איך יכולתי להסיח את תשומת לבו מהם? חששתי שמצבו יורע אם אכנס אתו לעולם

ההזיות והפנטזיות שלו. האם אינני מעודדת בשתיקה את מחשבות השווא שלו?

באחד מימי השישי, כשאשתו של סטיב באה לקחת אותו, היא אמרה שהוא מדבר כל הזמן על היצורים עצובי העיניים ועל כך שהיא חוששת שהוא מאבד את שפיות דעתו. כשהראיתי לה את היצורים, נראה היה שהם גרמו לה התרגשות; קשה היה לה להאמין שסטיב צייר אותם. בסיומן של הפגישות התחלתי לתת לסטיב דפים שעליהם ציירתי כמה נקודות או קווים, כדי שאשתו תוכל לעודד אותו לצייר בכל פעם שהוא מרגיש אי-שקט. אף שבמרכז סירב סטיב לצייר בהיעדודי, הוא צייר בבית בכל פעם שאשתו נתנה לו את הדפים ועליהם הסימנים. כעבור שבועות אחדים היא דיווחה שבכל פעם שסטיב ביטא תוקפנות היא עודדה אותו לצייר, והציור הרגיע אותו. תוצאות אלה תומכות בטענתם של ג'ונסון, לוהי ושור (Johnson, Lohey and Shore, 1992), שמאחר שלא ייתכן שיפור ארוך-טווח במצבם של חולים במחלת אלצהיימר, התערבות יכולה רק לשפר ולו לרגע את איכות החיים של החולה.

היצורים שצייר נראו חלק מסטיב ומחיינו. הציורים נעשו יותר ויותר מורכבים, מפחידים ועצובים. אדום ושחור היו הצבעים השולטים. רק אחרי שהעלה את הציורים על הנייר יכול היה להשתחרר מהפחד והחרדה שאתם התמודד בדרך כלל לבדו. היצורים שצייר בשלב זה נראו כדגים ענקיים, יצורים של האוקיינוס. דגים קטנים היו מחוברים אליהם או נמצאו בתוכם (איורים 8, 9).

יום אחד החלטתי לצלם את הציורים, במקום לקחת את הציורים המקוריים להדרכה, ושאלתי את סטיב אם הוא רוצה לראות זאת. הוא עמד ליד מכונת הצילום ועקב אחרי בהתרגשות ופליאה, שגבלו בבהלה. "מה אני עושה?" הוכחתי את עצמי; "אני משכפלת את חלומות הבלהה שלו למול עיניו ממש!" לרגע הצטערתי על שביקשתי ממנו להצטרף אלי, אבל פתאום ביקש ממני סטיב להכין עוד העתק. "כך אני יכול לשלוט בהם", הוא אמר. סטיב כעס על שהיצורים בצילומים היו שחורים ולא אדומים. הוא דיבר אל עצמו, כאילו חוכך בדעתו אם הוא יכול לקבל את הגרסאות המשוכפלות של יצוריו. הוא לקח את הצילומים אל השולחן,

ולהפתעתי התחיל לצייר על הצילומים ולסמן עליהם נקודות אדומות. הכנתי העתקים נוספים, והוא המשיך לעבוד עליהם - ולהכניס בהם תוספות ושינויים (איורים 5, 6, 7).

בכל פעם שסטיב רצה שאכין לו צילום הוא הפסיק לצייר ואמר: "לעשות את זה שוב". כשהבאתי לו את ההעתק המבוקש, הוא קרן מנחת, התבונן בציור ואמר לו: "עכשיו תפסתי אותך!" נראה לי שהוא הרגיש שהוא שולט ביצורים, שהוא יכול להכניעם, לאלפם, להתייחס אליהם או להבינם (איורים 8, 9, 10, 11, 12). באיור 12 הוסיף סטיב את המילה "הַעֲדָר" (במקור נכתב בכתיב שגוי) והשמיע אותה בקול רם.

בפגישה האחרונה חזרתי ואמרתי לסטיב שאני עוזבת את המרכז ועוברת לעבודה אחרת, אבל לא נראה שהוא מבין. הוא צייר במשך שעותיים ללא הפסקה, ויצר יצור גדול המורכב מנקודות אדומות על דף בגודל 30 ס"מ x 40 ס"מ (איור 15). כשסיים, כתב בעיפרון בראש הגיליון: "אור ומוות" ("Light and Death") והושיט לי את הציור.

סיכום

חולים במחלת אלצהיימר כלואים במקרים רבים מאוד בעולמם שלהם, ואינם מסוגלים לתקשר עם אחרים או להתייחס אליהם. במקרה של סטיב, רציתי לתקשר אתו ולחדור מבעד למחסום המחלה. המפתח היה אמנות, אף שסטיב דחה כל ניסיון לעבודה משותפת, עד שציירתי את הנקודות שהובילו אותו ליצור את היצורים שייצגו, לדעתי, את פחדיו וחרדותיו. אני מאמינה שהקשר שלי עם אשתו של סטיב היה חשוב ביותר, בייחוד כשהוא התחיל ליצור את יצירות האמנות שלו בבית.

אין דרך אחת ויחידה להגיע לאדם. אלמלא הציור המשותף, עולמו העשיר והמרתק של סטיב לא היה מתגלה. המקרה שלו ממחיש כיצד יכולה תרפיה באמנות להועיל לחולים במחלת אלצהיימר בכך שהיא מאפשרת להם לתקשר באופן לא-מילולי ולהפחית את המתח, הבידוד והתסכול שבהם הם שרויים.

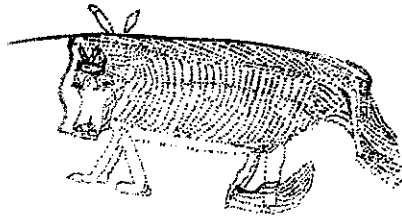
...עד שמקס קרא "שקט"! והכניע אותם בטכסיס-קסמים: הוא הביט
ישר לתוך העיניים הצהובות שלהם בלי למצמץ אפילו פעם אחת והם
נבהלו נורא וקראו לו יצור-הפרא הכי הכי פראי...

מ' סנדק (1963)

רשימת איורים

איור 1

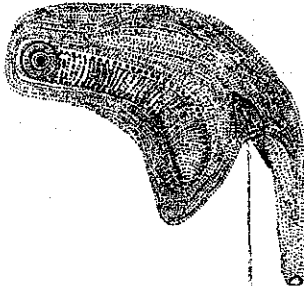
איור 2

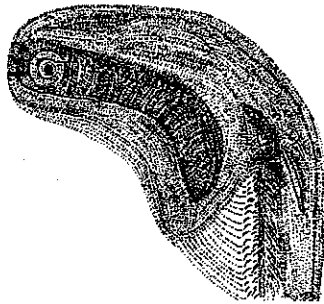
איור 3

איור 4

איור 5

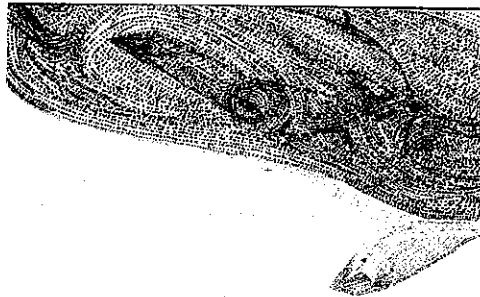
איור 6

איור 7

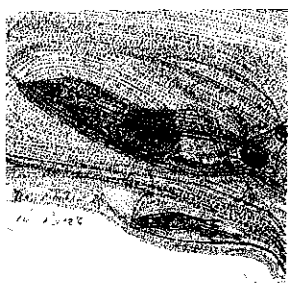
איור 8

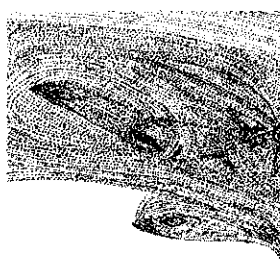
איור 9

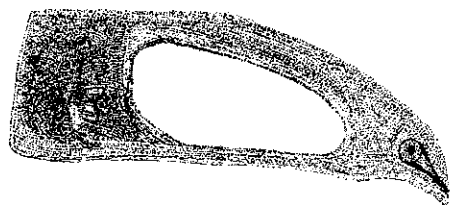
איור 10

איור 12

איור 11

איור 13

איור 14

איור 15

ביבליוגרפיה

- בר-חן יי (1993), *שידים*, עלון עמותת משפחות חולי אלצהיימר ומחלות דומות, מס' 10, רמת-גן.
- כהן, ח', ואברמוביץ, ל' (1987), *מדריך למשפחות המטפלות בתשושי נפש*, כרטא, ירושלים.
- מייס, ני ורבינס, פי (1988), 36 שעות ביממה (מדריך לטיפול בחולי אלצהיימר ומחלות דומות אחרות), מלב"ב, ירושלים.
- סנדק, מ' (1963), *ארץ יצורי הפלא*, כתר, ירושלים.
- קליין, א' (1987), *כשהמח בוגד בגוף*, מדריך למשפחות חולי אלצהיימר, ספרית פועלים.
- Crown, H. (1989), A Shared Journey: Art Therapy in the Treatment of a Woman with Pick's Disease, *American Journal of Art Therapy*, 26, p. 28.
- Dewdney, I. (1975), An Art Therapy Program for Geriatric Patients, In: Ulman, E. (ed.), *Art Therapy in Theory and Practice*, Schocken, New York.
- Edwards, A.J. (1993) *Dementia*, New York, Plenum.
- Johnson, C., Lohey, P.P.O. & Shore, A. (1992), An Exploration of Creative Arts Therapeutic Group Work on an Alzheimer's Unit, *The Arts in Psychotherapy* 19(4), p. 271.
- Liebmann, M. (1986), *Art Therapy for Groups*, Croom Helm, London.
- Miller, B. (1984), Art Therapy with the Elderly and the Terminally Ill, In: Dalley, T. (ed.), *Art as Therapy*, pp. 128-129, Tavistock, London.
- Weiss, W., Shafer, D.E. & Berghoen, F.J. (1989), Art for the Institutionalized Elderly, *Art Therapy*, 6(1), p. 10.
- Winnicott, D.W. (1971), *Playing and Reality*, Routledge, London.